

Андрій Любарець,
аспірант Інституту історії України
Національної академії наук
України, м. Київ.

РАДЯНСЬКІ МОНУМЕНТИ В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ 2005–2016 рр.

Дана розвідка дасть загальний огляд специфіки політики пам'яті в Україні щодо радянських монументів у період найбільшої активізації історичної політики в українському суспільстві. Особливий інтерес для нашого дослідження становить питання кардинальної зміни суспільного ставлення та державних практик політики пам'яті щодо цієї групи радянського культурного спадку після Євромайдану. Дослідження дозволить краще зрозуміти та концептуалізувати один із провідних сучасних українських культурних феноменів та простежити його історію та передумови.

Ключові слова: політика пам'яті, культурний спадок, монументи, ленінопад.

Встановлення пам'ятників є однією із найдавніших форм культурної політики держави. Монумент, за своєю суттю, є інструментом привласнення простору державою та національними елітами. Традиційні пам'ятники, звертаючись до національного історичного наративу або політичних символів легітимності влади позначали міський простір як «свій». Аналогічним чином можна пояснити спорудження пам'ятників у СРСР. Влада намагалася умисно зробити зовнішній вигляд пам'ятників Леніну та організацію простору у містах типовими, щоб на символічному рівні уніфікувати радянський простір. У будь-яких дискусіях довкола радянського культурного спадку в Україні радянські монументи часто займають центральне місце. Пов'язати це можна з тим, що пам'ятники є одними із найбільш візуально помітних аспектів спадщини.

У ХХІ ст. монументи часто ставали буденною та непомітною частиною міського простору. Публіцист Роберт Музіл описував явище того, що пам'ятники створені для того, щоб привертати увагу, часто стають найбільш непомітним елементом міського простору. Подібний феномен був названий

явищем невидимих пам'ятників («*invisible monuments*»).[10] Це пояснює, чому в Україні у різні періоди завжди був різний рівень актуалізації суспільної уваги до радянських монументів, та, відповідно, рівень їх вжитковості як об'єктів політики пам'яті. Завжди була потреба їх політичної актуалізації, що надали б певних сенсів «непомітним» пам'ятникам.

Значна активізація політики пам'яті в Україні починається з 2005 року та пов'язана з культурною політикою Президента Віктора Ющенка. Втім, у перші роки його президентства не відбувалось значних дискусій щодо скинення радянських пам'ятників або гучних випадків вандалізму. Замість знесення радянських монументів влада піднімала питання спорудження нових, пов'язаних з національним історичним наративом (зокрема, відкривались музеї-меморіали у приміщеннях радянських в'язниць, будувались меморіальні комплекси, присвячені пам'яті бою під Крутами, Голодомору).

До питання демонтажу радянських пам'ятників Президент вперше публічно звернувся 2008 року під час промови у меморіальному комплексі «Биківнянські могили» на річницю вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму. У 2009 році вийшов указ Президента щодо відзначення річниці Голодомору 1932–1933 рр. у 2009 році. У ньому містилась вимога знесення пам'ятників організаторам голодоморів та масових репресій в Україні. Того ж року Ленін був визнаний причетним до «організації голодоморів в Україні на початку ХХ століття» Українським Інститутом Національної Пам'яті. Відтак, дія закону розповсюджувалась також і на пам'ятник Леніну.

Значна частина регіональних органів влади проігнорувала дану постанову. Втім, подібний закон створив прецедент, до якого в майбутньому апелювали активісти на політику легітимації несанкціонованого знесення радянських монументів.

30 червня 2009 року трапився найбільш гучний в Україні до 2013 року випадок вандалізму проти пам'ятника Леніну. Група активістів, представників Конгресу Українських Націоналістів, вночі розбили обличчя пам'ятнику Леніна на Бесарабській площі у центрі Києва та виклала відео своїх дій в інтернет. У відеозаписі вони називали Леніна «катор українського народу» та говорили, що виконують указ

Президента щодо знесення радянських пам'ятників. Президентська партія «Наша Україна» у зверненні на своєму сайті з цього приводу закликала активістів діяти у рамках закону, проте назвала знесення «актом національного відчаю», засудивши лише спосіб, яким він був здійснений. [3]

Після цього інциденту КПУ встановила охорону біля пам'ятника та оголосила збір коштів на його реставрацію. Київська міська державна адміністрація дозволила партії відновити монумент за свій кошт. На відкритті реставрованого пам'ятника Леніну 27 листопада 2009 року стався конфлікт між активістами КПУ і «Свободи». Останнім вдалося облили монумент червоною фарбою. [1]

Початок судового провадження проти активістів, що пошкодили пам'ятник Леніну у Києві за статтями «хуліганство» та «пошкодження монумента національного значення» призвів до хвилі протесту серед праворадикальних політичних рухів. Так 3 липня 2009 року ряд українських партій і організацій (зокрема, ВО «Свобода», КУН, УНА-УНСО, ВО «Просвіта», ГК «Пора») утворили так званий Комітет Декомунізації. Його завданнями було визначено *«захист учасників «замаху на пам'ятник Леніну» та інших подібних акцій та боротьба із окупаційними тоталітарними символами і назвами»*. [8]

З кінця 2010 року після приходу Віктора Януковича до влади акти вандалізму проти радянських пам'ятників, що зазвичай вчинялись представниками націоналістичних організацій, частішають, а підозрювані у їх скоєнні починають отримувати суворіші покарання. У цей період часу акти вандалізму отримують опозиційний підтекст у зв'язку з прорадянськими поглядами частини чиновників і провладної коаліції.

Рідко активісти мають можливість самостійно демонтувати пам'ятник. Тому, частіше їм вдавалось пошкодити його (зруйнувати лише частину, найчастіше голову), облили фарбою або пошкодити постамент. Відтак, мова часто йшла не стільки про безпосередній демонтаж пам'ятника активістами, скільки про привернення уваги місцевої влади до цього питання або ж просто про символічну делегітимізацію таких пам'ятників. Вандалізм щодо пам'ятників Леніну у 2010-2013

рр. здійснювався невеликими групами виконавців таємно, часто вночі. Часто активісти навіть не були мешканцями даних поселень. За це їх критикували захисники радянського спадку.

Великий внесок у ріст масовості актів вандалізму щодо радянських пам'ятників у даний період зробила партія «ВО «Свобода»», що з 2012 року стала парламентською. Свободівці публічно підтримували та організовували акти вандалізму. У деяких із них народні депутати від партії навіть особисто брали участь.

Зруйновані або пошкоджені у той період часу монументи часто відновлюються місцевою владою або осередками КПУ. Так, зокрема, всього лише через місяць після скинення був відновлений «скандальний» пам'ятник Леніну у Охтирці (у знесенні якого особисту участь брав нардеп від «Свободи» І. Мірошніченко). 10 червня 2013 року офіційний сайт КПУ відвітував про відновлення пам'ятника у селі Дмитрашківка Вінницької області коштом мешканців села. [5] Таким чином, відновлювалися пам'ятники, скинення яких викликало суспільний резонанс, так і менш відомі.

«Свободі» та іншим проворадикальним рухам у даний період часу не вдалося залучити власну ініціативу скинення радянських монументів широкою підтримкою і надати їй стихійної природи. Важливим є те, що пам'ятник Леніну у селах і невеликих містах міг бути єдиним місцевим меморіалом, через що не сприймався багатьма мешканцями як «чужий» або «інший» та був частиною регіональної ідентичності.

Події зими 2013–2014 рр., що увійшли в історію України як Євромайдан або Революція гідності, кардинально змінили політику пам'яті та суспільне сприйняття радянських монументів в Україні та запустили хвилю «ленінопаду» – масового скинення пам'ятників Леніну в 2014–2015 рр. Першим із них був скинутий пам'ятник Леніну в Києві під час Народного віче (щотижнева масова акція протесту на Майдані) 8 грудня. Безпосередня ініціатива знесення відходила від активістів «Свободи». Партія взяла на себе відповідальність за цей вчинок. Разом із тим, скинення відбувалось при присутності великої кількості людей (учасників маршу), через що переважно описувалося засобами масової інформації як стихійне.

Знесення пам'ятників Леніну стає масовим і поширюється на інші міста пізніше, а саме з кінця лютого 2014 року. Всього протягом лютого 2014 року за підрахунками сайту leninstatues.ru було скинуто 376 пам'ятників [6]. У великих містах їх зносять місцеві Антимайдани. У малих містах і селах, як правило, цим займались невеликі групи немісцевих активістів. Відтак, сам спосіб здійснення Ленінопаду мало відрізнявся від скинень 2010–2013 рр. Це дозволяє припустити, що у 2014 році змінюється більшою мірою контекст знесення радянських пам'ятників, але не сам процес.

Масові скинення перетворили Ленінопад, як і декомунізацію в цілому, на політичний тренд, до якого активно звертаються провідні українські політики та чиновники у власній політичній діяльності. Головним проявом цього стало прийняття декомунізаційних законів, що передбачали скинення пам'ятників радянським державним діячам. За них голосували представники усіх партій, що склали владну коаліцію. Окрім того, міністр культури України В'ячеслав Кириленко заявляв, що його міністерство буде підтримувати стихійне знесення пам'ятників. Високу міру інструменталізації теми скинення радянських пам'ятників у політичному дискурсі в Україні у даний час добре демонструють слова одного із авторів декомунізаційних законів і «спікера» парламентської партії «Самопоміч» Ганни Гопко: *«Чому агресія саме відбувається на сході? Тому що там, якраз, найбільше таких (радянських – прим. авт.) пам'ятників»*. [2] Цитата демонструє, що відомі українські політики навіть на пряму пов'язували існування радянських пам'ятників із сепаратизмом і російською агресією.

Таким чином, до 2014 року вандалізм щодо радянських монументів як інструмент політики пам'яті визнавався лише праворадикальними політичними силами. Інші партії, близькі до національного історичного нарративу меншою мірою брали участь у дискусіях щодо них і не визнавали несанкціонованих способів пошкодження пам'ятників. Після революційних подій зими 2013–2014 рр. масове скинення пам'ятників Леніну перестало бути темою, що цікавила виключно праворадикальні політичні рухи. Сам спосіб несанкціонованого скинення пам'ятника вже не піддається критиці від політиків лояльних до

національного історичного нарративу, на відміну від відповідних дискусій попередніх років.

Політики, що підтримували Ленінопад, зазвичай пояснювали це явище як суспільний запит щодо декомунізації. Показовими зокрема є слова голови Українського Інституту Національної Пам'яті В. В'ятровича, який називав «ленінопад» - «стихійною десовєтизацією», пов'язаною із небажанням політиків проводити державну політику «розриву із тоталітарним минулим». [6] Втім, соціопитування не підтверджують великого падіння суспільної оцінки радянського минулого у 2014 році. Так, згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг», на запитання «Чи шкодуєте ви за розпадом СРСР?», ствердну відповідь у 2014 році дали 33%. Натомість, у 2013 році їх кількість складала 41%. [4] Таким чином, події 2014 року дійсно дещо змінили суспільне сприйняття радянського спадку. Проте, ці зміни не були настільки суттєвими, щоб говорити про появу потужного суспільного запиту на декомунізацію, якого не існувало до 2014 року.

На нашу думку, Ленінопад зробили можливим два суспільних імпульси. Перший із них пов'язаний із подіями Євромайдану. Так, найбільше число скинутих монументів припадає на період найбільшої ескалації протистоянь у Києві. 21 лютого було скинуто 50 пам'ятників. 22 лютого – 140. Всього ж протягом 2014 р. скинуто 504 пам'ятники. У деяких містах, зокрема у Дніпропетровську та Полтаві, на місці монумента виникають стихійні меморіали Небесної Сотні. Варто також зазначити, що на місці скинутого пам'ятника часто з'являлися антиурядові гасла (наприклад, «Янукович, ти наступний!» у Києві). Дані спостереження дають можливість припустити, що Ленінопад у даний період часу усвідомлювався перш за все як декларація підтримки Євромайдану (зокрема, коменорації Небесної сотні) та протест проти уряду В. Януковича. Повторюючи одну із найбільш гучних і відомих акцій київського Євромайдану у своїх містах, протестуючі символічно виражали йому свою підтримку у єдиний доступний їм спосіб.

Дещо інша внутрішня логіка Ленінопаду мала місце в українських східних і південних містах. Якщо у лютому-квітні 2014 року Ленінопад переважно відбувався у

центральноукраїнських селах і містах (Київська, Вінницька, Черкаська, Полтавська, Хмельницька, Житомирська області), а також у Дніпропетровській області, то починаючи з літа 2014 року він активізувався також і у цьому регіоні. У містах, в яких існувала загроза сепаратизму, Ленинопод ставав способом задекларувати українську ідентичність міста та позбутися від неукраїнських (перш за все, радянських) символів, що символічно пов'язували дані території із Росією.

Не випадково у Харкові найбільший пам'ятник Леніну у місті опиняється у центрі протистоянь проукраїнських і сепаратистських активістів. Антимайдан у місті збирається біля пам'ятника Леніну, в той час як Євромайдан – біля пам'ятника Шевченку. Знесення пам'ятника Леніну 28 вересня 2014 року відбулося на наступний день після резонансного розгону мітингу КПУ 27 вересня 2014 р.

Показовим також є те, що у містах, звільнених від бойовиків «народних республік» часто протягом короткого проміжку часу зносяться пам'ятники Леніну. У Маріуполі, Костянтинівці вони були скинуті протягом місяця-двох після звільнення міст. У Краматорську – під час відзначення річниці звільнення. Мали місце і зворотні приклади у містах, зайнятих бойовиками. Так, після того, як місто Новоазовськ Донецької області потрапляє під контроль «ДНР», у ньому відновлюють пам'ятник Леніну, скинутий у серпні 2014 року.

У 2014–2016 рр. виникає тенденція, згідно з якою в Україні місцева влада або активісти зносять монументи російським або радянським історичним діячам, що не потрапляють під антикомунізаційні закони. Так у Стрию був скинутий пам'ятник Воїну-визволителю, у Києві – пам'ятник Сидору Ковпаку, у Рівному – стела Героям Сталінградської битви, у Бродях – Михайлу Кутузову, у Полтаві вандалізму зазнає пам'ятник Петру I, у Харкові – Олександрю Пушкіну. Нещодавно у Києві була знесена монументальна композиція ««булижник» – зброя пролетаріату». Подібним чином також проходить перейменування вулиць у рамках декомунізаційних законів.

Таким чином можна припустити, що в Україні у 2014–2016 рр. відбувається не тільки декомунізація, але також і

деполіфонізація культурного простору, що має певну небезпеку у зв'язку з культурною неоднорідністю українського суспільства.

Сприйняття несанкціонованого знесення радянських пам'ятників суттєво змінюється після подій зими 2013–2014 року. До 2013 року навіть владні політики, що проводили антирадянську політику пам'яті, не підтримували несанкціоновані знесення пам'ятників. Пов'язати дану переміну можна, серед іншого, із легалізацією насильства в українському культурному та політичному просторі.

До 2013 року скинення радянських пам'ятників не змогло стати масовим попри наявність законодавчих актів, що могли легітимувати його та попри зусилля праворадикальних партій і організацій. Скинення радянських пам'ятників вперше отримало масовий характер під час «Ленінопаду» у 2014–2015 рр. та після впровадження декомунізаційних законів. Проведене дослідження демонструє, що чинники, які у 2014–2016 рр. зробили можливим «Ленінопад», є високополітично контекстуалізованими. Тому не вибіркова та радикальна антирадянська політика пам'яті може у довгій перспективі мати конфронтаційний потенціал в українському суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Активисти "Свободы" облили краской отреставрированный памятник Ленину в Киеве. // Цензор.net / Режим доступу: http://censor.net.ua/news/106271/aktivisty_quotsvobodyquot_oblili_kraskoyi_otrest_avrirovannyyi_pamyatnik_leninu_v_kieve
2. Ганна Гопко: Радянські пам'ятники – причина агресії на сході // Подробности. / Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/2029858-ganna-gopko-radjansk-pamjatniki-prichina-agres-na-shod.html>
3. Наша Україна назвала пошкодження пам'ятника Леніну актом національного відчаю // Кореспондент / Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/887951-nasha-ukrayina-nazvala-poshkodzhennya-pam-yatnika-leninu-aktom-nacionalnogo-vidchayu>
4. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей // Рейтинг / Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html
5. Пам'ятник В.І.Леніну відновлено на Вінниччині // КПУ / Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/57773/pamyatnik-v-i-leninu-vidnovleno-na-vinnichchini>

6. Памятники Ленину, снесённые на Украине с декабря 2013 года (список, фотографии) // Памятники Ленину / Режим доступа: <http://leninstatues.ru/leninopad>

7. Право на владу за 2 жовтня 2014 року // Youtube / Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=6SZhavQMqKs>

8. Створено Комітет Декомунізації // Livejournal / Режим доступа: <http://bilozerska.livejournal.com/151340.html>

9. Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / Европ. гуманитар. ун-т, Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: ЕГУ, 2010

10. Mysil Robert. Posthumous papers of living author. Trans. Peter Worstmann. Hygiene: Eridanoss Press, 1987

A. Liubarets. SOVIET MONUMENTS IN THE POLITICS OF MEMORY IN UKRAINE (2005–2016)

Presented research provides a general overview of the specific of the politics of memory about Soviet monuments in Ukraine during the period of the highest activation of historical politics in Ukrainian society. The article mostly interested in a fundamental change in social attitudes and practices of the politics of memory of this type of Soviet cultural heritage after Euromaidan. Research will help to understand and conceptualize one of the leading modern Ukrainian cultural phenomena better and to trace its history and background.

The study shows that perception of illegal monuments demolition substantially changed after the events of winter 2013–2014. It was legitimized both in public perception and in influential memory agents actions. Among other reasons, it could be linked with legalization of the violence in Ukrainian cultural and political space.

The article also shows that factors, which made massive demolishing of Soviet monuments in 2014-2016 possible were highly politically contextualized. They were connected with the declaration of support with Euromaidan protesters and served as a way of approval of Ukrainian identity in the context of Russian-Ukrainian conflict and struggle against separatism. That is why not selective and radical anti-Soviet politics of memory could have confrontational potential in Ukrainian society.

Keywords: *politics of memory, cultural legacy, monuments, leninodal.*

A. Lubarec. MONUMENTY RADZIECKI W POLITYCE PAMIĘCI NA UKRAINIE (2005–2016)

W artykule przedstawiono przegląd ogólny specyfiki polityki pamięci na Ukrainie odnośnie monumentów radzieckich w okresie zwiększenia aktywizacji polityki historycznej w społeczeństwie ukraińskim. Szczegółowy interes dla naszego badania stanowi kwestia zmiany kardynalnej relacji społecznych oraz praktyk państwowych w polityce pamięci odnośnie tej grupy radzieckiego kulturalnego dziedzictwa po Euromajdanie. Badanie pozwoli lepiej zrozumieć i konceptualizować jednego z czołowych nowoczesnych ukraińskich fenomenów kulturalnych oraz wyświetlić jego historię ta tło.

Słowa kluczowe: *polityka pamięci, dziedzictwo kulturalne, monumenty, Leninopad.*